

PAP KINGA MARJATTA

# SZABAD EGYHÁZ SZABAD ÁLLAMBAN

## Kalandozások a baltikumi egyházak reformációtörténetében

*1582-ben három részre szakadt a Baltikum. Az északi vidékeket a svéd király, a szigetvilágot a dán uralkodó, a déli területeket a lengyel király hajtotta hatalma alá. Négy év, amikor Erdély és Livónia (a mai Dél-Észtor-szág és Lettország területe) közös fennhatóság alá tartozott. Báthory Istvánra keménykezű katolikus uralkodóként emlékeznek, aki igyekezett visszaszorítani az evangélikusság gyors elterjedését. 1583-ban jezsuita kollégiumot és gimnáziumot hozott létre Tartuban,<sup>1</sup> ami megalapozta a város arculatát a mai napig meghatározó későbbi egyetem szellemi és intézményi környezetét. II. Gusztáv Adolf svéd király 1632-ben (három évvel a mi régióinkban a legrégebbinek számító nagyszombati egyetem születése előtt) írta alá az Academia Gustaviana alapító okiratát. De ne szaladjunk ennyire előre.*

■ Az éppen ötszáz évvel ezelőtt, 1517-ben Németországban útjára indult reformációi mozgalom hamar gyökeret vert a Balti-tenger vidékén. Magyarországra Wittenbergben tanult diákok hozták el hamar a hitújító eszméket, északon a német lovagrend, a hanzavárosok és a céhek élénk kapcsolatrendszerének köszönhető, hogy már az 1520-as évek első felében számos prédikátor és közösség tette magáévá a Luther Márton és társai által megújított tanokat. 1523 és 1526 között a legtöbb jelentős város – Riga, Tallinn, Narva, Rakvere, Paide, Tartu, Viljandi – közösségeiben elterjedt az új tanítás. A livóniaiak jellemzően Rostockban végezték egyetemi tanulmányaikat, de Hermann Marsow személyében egy Wittenbergben tanult reformátor is feltűnik észti földön. A század közepére a rendi



**A szabadság felelőssége  
mindannyiunk közös  
kihívása – egyéni  
megfontolásainkban,  
közösségi relációinkban  
és az egyházi döntések  
területén egyaránt.**

vezetők is magukévá tették az evangélikusságot, így az uralmuk alá tartozó közrendű nép is az új hit követőjévé vált.

Felvetődik a kérdés, hogy a Baltikumban a 12. század óta gyökeret vert katolikus kereszténységet a nép milyen mértékben érezhette magáénak, hiszen az sokszor erőszakos módon, külső hatásra érkezett, ráadásul idegen nyelven szólt hozzá. Vagy átélhették vajon, hogy az orosz, lengyel, svéd, dán és egyéb hatalmak alatt álló ember egyedül a hitében lehet szabad? A kérdés hosszabb távon is releváns: Észtország ma a csehek mellett Európa legszekularizáltabb országa, amit botorság lenne pusztán az 1940–1991-ig tartó szovjet időszak számlájára írni. Vajon tetten érhető-e egyáltalán olyan pont, ahol a reformált hit igazán a nép sajátjává vált?

A reformáció meggyökerezését a mindennapi egyházi élet mellett a teológiai irodalom elterjedése is támogatta. Luther több írása már az 1520-as évektől közkézen forgott Livóniában (beleértve *A német nemzet keresztyén nemességéhez* c. iratot és a *Kís kátét*). Helyi összeállítású katekizmusokat is közöltek észt, lív és lett nyelvű szövegtörredékekkel. Ezzel párhuzamosan egyes területen a katolikus egyházi élet is fennmaradt, a ciszterci és a brigitta rend<sup>2</sup> jelenlétével. A tallinni katolikus püspökség 1561-ben szűnt meg, II. Gusztáv Adolf győzelmes megjelenése pedig 1627-re véglegesen véget vetett a katolikus korszaknak. A tartui egyetemen megindult az észt nyelvű lelkészképzés, majd megkezdődtek az észt és lett nyelvű bibliafordítás munkálatai. 1686-ban megjelent a délészt Újszövetség. Ekkor még párhuzamosan működtek egymás mellett a német és észt anyanyelvű lelkészek. Az anyanyelvi szövegek széles körű forgalomba kerülése és az észt származású iskolamesterek képzése megalapozta az írás-olvasás, ezáltal a népnyelven való művelődés jövőjét. A konzisztórium határozata alapján 1730-tól csak írni-olvasni tudók vehettek részt az úrvacsorán, és léphettek házasságra. Az ebben az időben lutheri kateoktatással egyenlő konfirmációt 1735-től követelték meg.

A mai Litvánia területén ezzel ellentétben továbbra is a katolikus lengyel, majd az ortodox orosz fennhatóság határozta meg a szellemi környezetet, azaz a reformáció magjai igen sekély talajra találtak. Napjainkban a Mindaugas Sabutis püspök által irányított litván evangélikus közösség mintegy húszezer tagot számlál.

## A személyes hit szabadsága

■ Az 1700-as évek második felében a protestantizmus „második hullámaként” jelent meg a Baltikum területén a Nikolaus Ludwig von Zinzendorf gróf nevéhez köthető herrnhuti kegyesség. Bátran mondhatjuk, hogy ez az az evangélikusság és vallási gyakorlat, amit a nép szélesebb rétegei végre magukénak tekinthettek: a pietista irányzatot képviselő laikus prédikátorok, templomok helyett egyszerű imaházak, társadalmi rangra való tekintet nélküli, bensőséges (és anyanyelvű) alkalmak felkínálása utat talált a nép szívébe. Sajátos módon a herrnhuti közösség (közkeletű nevén *vennastekogudus*, azaz testvérek gyülekezete) sosem szakadt el a hivatalos evangélikus egyháztól, hanem azzal párhuzamosan működött. A családok a hivatalos egyházi szolgálatokat a templomban a helyi evangélikus lelkész vezetésével végezték, saját lelki alkalmukat pedig az imaházban tartották.

A mozgalom legintenzívebb korszaka az 1850-es évekre tehető, ekkor Észtország területén mintegy ötvenezer tagot számlált, az észt és lett területen találha-

tó imaházak száma összesen közel háromszáz volt. A többszörös betiltást és a történelmi változásokat követően az 1940-es évek elejére még mindig 96 imaház működött észti területen. 1940–1990 között kényszerűségből az észti evangélikus egyház szervezeti keretében, 1992 óta újra önálló jogi személyként, egyesületi keretben működik a mozgalom. Lettországból az első világháború előtt nem hivatalos formában működött a mintegy háromezer tagot számláló testvéri közösség, önálló szervezetük 1923-ban jött létre.<sup>3</sup>

A reformációi mozgalmak terjedése északon is összekapcsolódott a személyes szabadság és a nemzeti ébredés gondolatával. Luther kettős kormányzásról szóló elmélete támpontot jelentett a világi és az egyházi hatalom kérdései közt való tájékozódásban, a *Keresztény ember szabadságáról* című mű pedig az egyént helyezte el az Isten és az embertársak irányában működő viszonyrendszerben. A reformáció bibliaértelmezése alapján maga a személyes hitélet is „demokratikus” alapokon nyugszik: nincs más közbenjáró Isten és ember között, csak maga Jézus Krisztus.

Luther a személy szabadságát érintő alapvető tétele, hogy a keresztény ember egyszerre „szabad ura mindennek, és nincs alávetve senkinek”, ugyanakkor „készséges szolgálója mindennek, és alá van vetve mindenkinek”. Azaz egyházi és társadalmi relációinkban a közösség iránti felelősséget is meg kell élnünk: „Mert az ember nem egymagában, nem csupán a maga testében él, hanem együtt él más emberekkel a Földön.” Nem véletlen, hogy az észtiországi evangélikus egyház a galata levél 5. fejezetének 1. verse alapján tematikusan is összekapcsolja a reformáció 500. emlékévét, az észti népegyház századik születésnapját, valamint az észti állami függetlenség 2018. február 24-én esedékes centenáriumát. „Krisztus szabadságra szabadított meg minket, álljatok meg tehát szilárdan, és ne engedjétek magatokat újra a szolgaság igájába fogni” – írja Pál apostol.

Az észti nyelvű lelkészek működése nyomán a 19. század második felére megfogalmazódott egy önálló népegyház létrehozásának igénye. Az állami függetlenséghez vezető úttal párhuzamos egyházi előkészítés nyomán 1917-ben megszületett az idén százéves fennállását ünneplő szabad észti népegyház. (Ugyanebben az időszakban jött létre az önálló ortodox egyházszervezet, mely 1923-tól a konstantinápolyi patriarkátus alá tartozott. A szovjet korszakban a moszkvai patriarkátus alá szervezték az egyház működését, a konstantinápolyi kötődést 1996-ban sikerült helyreállítani.)

## Szabad egyház szabad államban

■ Az első észti köztársaságot a korban párját ritkító nyitottság jellemezte: a kisebbségi nemzetek kulturális önrendelkezéséről szóló 1925-ös törvény kulturális autonómiát biztosított a német, orosz, svéd és zsidó népesség számára. A fiatal evangélikus egyházszervezet is aktívan kereste a kapcsolódási pontokat. Az 1930-as években megindult a kapcsolatépítés az anglikán egyházzal, ami 1938-ban egy észti–lett–angol egyházi szerződés aláírásához vezetett. 54 évvel később, 1992-ben erre alapozva született meg a porvooi egyházközösség, amely az európai evangélikus és anglikán egyházak jelentős szövetsége.

Az evangélikus testvéregyházak viszonylatában nagy hatású esemény volt az 1937-ben Budapesten megrendezett, első magyar–finn–észti lelkészkonferencia. A konferencia hatására több magyar evangélikus lelkész kapott kedvet és lehetőséget hosszabb–rövidebb baltikumi tartózkodásra: név szerint Matis Istvánról

és Kajos Jánosról kell itt megemlékeznünk. A nyolcvan éve útjára indított találkozót finnugor lelkészkonferenciaként négyévente rendezik meg az érintett egyházak valamelyikében. Erdélyi magyar résztvevő nem hivatalosan először 1981-ben lehetett jelen, 1993-tól már hivatalos részvételükre is mód nyílik. Egy ízben Kolozsváron rendezték meg a találkozót: a 2004-es konferencia témája „A hagyomány jelentősége az evangélikus identitás megőrzésében” volt.

A második világháború és a Baltikum újrafelosztása nyomán megindult jelentős kivándorlás az egyházak lelkesi karát is érzékenyen érintette. A svéd és német származású lelkészek és gyülekezeti tagok szinte teljes létszámban elhagyták az országot. Az emigráció nyugati központjaiban (Svédország, Németország, Egyesült Államok, Kanada) kialakult és sok helyütt a mai napig folyamatosan működik az ún. exil egyházszervezet. A szovjet korszakban sokak értelmezése szerint ezek jelentették az egyházak jogfolytonosságát, szemben a kollaboránsnak tekintett otthoni egyházszervezettel.

A baltikumi országok függetlenségének helyreállítását követően az exil és a hazai egyházak integrálása hosszan tartó, szenzitív folyamat volt. Észtországban 1993-ban indultak meg a tárgyalások a két egyház (újra)egyesítéséről, mely hivatalosan 2010-ben valósult meg. Az egyesített egyházszervezetben a külhoni részegyház pásztori felügyeletét továbbra is önálló püspök látta el. Andres Taul néhány héttel ezelőtt, 2017. áprilisában vonult nyugdíjba, Urmas Viilma érsek pedig átvette a külhoni egyház vezetését is. Ezzel a személyi változással most állhatott tehát véglegesen helyre a hét évvel ezelőtt szervezetileg már összeforrt, 73 évvel ezelőtt, 1944-ben kényszerűen széttöredezett egység. Lettorszáiban ezzel szemben fennmaradt a két párhuzamos egyházszervezet, mindkettő érseki szintű vezetéssel: a Lett Evangélikus Egyház Külföldön amerikai központtal működik, a közelmúltban azonban Lettország területén is megerősítette jelenlétét.

## A szabadság elvását?

■ Amint eddig is láthattuk, a három balti ország egyházi szempontból némileg eltérő utakat járt be, kulturális és szociológiai adottságaik is különbözőek, ugyanakkor a közös történelmi terhek hordozása egyértelművé teszi sorsközösségüket. 18 évvel ezelőtt a három ország közti szolidaritás emblematikus kifejezése volt az ún. balti lánc: az 1989. augusztus 23-án, a Molotov–Ribbentrop-paktum titkos záradéka aláírásának ötvenedik évfordulóján megrendezett tömegtüntetés keretében körülbelül kétfélmillió ember, a három ország lakosságának 25 százaléka (!) sorakozott fel a három fővárost összekötő hatszáz kilométeres úton.

A balti államok függetlenségének helyreállítása az 1991-es jelcini puccsot kihasználva, mégis jelentősen eltérő körülmények között zajlott le. Észtországban a környezetkárosító szocialista bányászat visszásságainak feltárása és a politikai-társadalmi folyamatok lendülete az ún. daloló forradalomban teljesedett ki (a lettek és a litvánok esetében drámaibb események övezték a függetlenedés folyamatát). Augusztus 20. azóta közös nemzeti ünnepünk, hiszen az észtek egyaránt megemlékeznek az első köztársaság eredeti létrejöttének februári dátumáról és a szovjet korszakot lezáró nyári évfordulóról.

A függetlenség helyreállítását (a Baltikumban nagy hangsúlyt fektetnek ennek a kifejezésnek a következetes használatára) követően tanulságos végignézni a népszámlálási adatokat. Észtországban 2011-ben a vallási közösségek között első ízben kerültek többségbe az ortodoxok. A válaszadók közül közel háromszá-

zezren vallották magukat kereszténynek, ebből a 108 513 evangélikussal szemben 176 773 fő ortodox. A harmadik helyen a baptista egyház szerepelt 4507 fővel. Lettorszában a túlnyomó többség továbbra is evangélikus, azonban az egyház létszámát a fiatal nemzedék jelentős Európán belüli elvándorlása és belső megosztottság is erodálja. Litvániában a 75% fölötti katolikus többség mellett törpe minoritásként működik az egyébiránt szociális téren rendkívül aktív evangélikus közösség.

Az új körülmények között mindhárom országban intenzívebbé váltak az egyházi kapcsolatok. Az észtek esetében egyértelműen a finnországi evangélikus egyház az első számú partner, a lettekénél az amerikai evangélikus egyház konzervatív irányzata (Missouri Synod), a litvánoknál az amerikai és a német hatás a meghatározó. A kapcsolatok iránya teológiai szempontból sem elhanyagolható, hiszen a nyugati egyházakban az elmúlt évtizedekben több megosztó jellegű szociáletikai kérdés került előtérbe. Az azonos neműek házasságának megáldásával kapcsolatos svéd döntés nyomán közös balti püspöki nyilatkozat is született – a három, önálló arculatot képviselő evangélikus egyház vezetői ebben a kérdésben közös nevezőre jutottak.

Ennél is sajátosabb képet mutat azonban a női lelkészség magyar viszonylatban évtizedekkel ezelőtt nyugvópontra jutott kérdésköre. Az észtek idén készülnek a női ordináció ötvenedik évfordulójának megünneplésére egy nemzetközi tudományos konferencia keretében. A kis létszámú litván egyházban kizárólag férfiak látnak el lelkészi szolgálatot. A legspeciálisabb eset a lettországi evangélikus egyházé, amely 1975-től kezdve szentelt női lelkészeket. A jelenlegi érsek, Jánis Vanags szolgálatának kezdete, azaz 1993 óta szüneteltették a gyakorlatot, de a korábban felszentelt nők bizonyos korlátok mellett folytathatták szolgálatukat az egyházban. A lettországi evangélikus egyház legfőbb testülete, a zsinat 2016. június 3-án döntött az egyház alapokmányának módosításáról: így a továbbiakban az elméletben sem áll fenn a nők lelkésszé szentelésének lehetősége. A döntés élénk nemzetközi visszhangot váltott ki a partneregyházak és az evangélikus világszövetség körében.

Kérdéses tehát, hogy a balti régió – természetesen egyenként eltérő adottságú és szemléletű – evangélikus közösségeinek egyházképét és társadalmi jelenlétét egyre inkább az ortodox és katolikus kontextus formálja majd, vagy szervezeti és gondolati szabadságukat a reformációban rokon „nyugati” testvéregyházak kulturális keretei közt kívánják megélni. Jelenleg mindhárom egyház a Lutheránus Világszövetség tagja – a világszerte 75 millió evangélikust számláló közösség (*communio*) 2017 májusában, a reformáció kezdetének 500. emlékévében megválasztandó új vezetői testületében a Baltikum egyházi képviselője is helyet kaphat. A szabadság felelőssége mindannyiunk közös kihívása – egyéni megfontolásainkban, közösségi relációinkban és az egyházi döntések területén egyaránt.

#### ■ JEGYZETEK

1. A dél-észtszországi város ősi észti nevén Tarbatu, németül Dorpat, oroszul Jurjev. A város és az egyetem neve és oktatási nyelve a történelmi időszakoknak megfelelően többször változott.
2. Az 1384-ben Svédországban alapított szerzetesrend kolostora 1412-től 1577-ig működött Tallinn mellett; 1994 óta újra aktívan jelen vannak Észtországban.
3. Magyarországon elsősorban Erdélyben és a Felvidéken (többek közt Segesvár, Igló) fedezhetők fel a hernhuti szellemiségű prédikátorok nyomai. Rövid ténykedésük hatása tetten érhető a protestáns énekeskönyvek anyagában, tartós jelenlétre, különösen szervezeti keretek kialakulására azonban nem került sor.